

Қ. Мырзабекқызы*, PhD., қауымд. профессор¹

Д. Н. Келесбаев, PhD., профессор¹

Д.О. Сатыбалдиева, PhD., қауымд. профессор²

Б.Б. Досанов, магистр¹

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық

қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан¹

Қ.И.Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық

техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан²

* – негізгі автор (хат-хабарларға арналған автор)

e.mail: kundyz.myrzabekkyzy@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ 2020-2023 ЖЫЛДАР КЕЗЕҢІНДЕГІ БЮДЖЕТІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Осы зерттеу жұмысы Түркістан облысы бюджетінің 2020-2023 жылдар кезеңіндегі талдануы жүргізіледі. Негізгі назар кірістер мен шығыстардың динамикасына, сондай-ақ көрсетілген кезеңдегі бюджет тапшылығындағы (профицитіндегі) өзгерістерге аударылады. Бюджеттік операцияларды қаржыландыру үшін қаржылық активтер мен несиелерді пайдалану қарастырылады. Деректерді талдауда Түркістан облысының бюджеті алдында тұрған түйінді проблемалар мен сын-тегеуріндерді бөліп көрсетуге, сондай-ақ қаржылық жағдайды жақсарту және өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін әлеуметті стратегиялар мен шараларды айқындауға мүмкіндік береді. Жұмыста Түркістан облысы тұрғындарының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатын қамтамасыз ету мақсатында қаржыны тиімді басқару, шығыстарды оңтайландыру және кірістерді ұлғайту қажеттілігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде қаржылық активтер мен несиелерді пайдалануды талдау арқылы аймақ өзінің қажеттіліктерін қаржыландыру үшін ішкі ресурстарды белсенді пайдаланғаны көрсетіліп, сонымен қатар сыртқы қаржыландыру мен несиеге жүгіну қажеттілігіне тап болғанды айқындалады. Осыдан тұрақты дамуға қол жеткізу және Түркістан облысы мен оның тұрғындарының әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін шығыстарды қысқарту, кірістерді ұлғайту және бюджетті басқаруды оңтайландыру жөніндегі шараларға көбірек көңіл бөлу қажет деген ұсыныс беріледі.

Кілт сөздер: қаржы жағдайы, бюджет, Түркістан облысы, кірістер, шығыстар, бюджет тапшылығы, бюджет профициті, қаржы активтері, кредиттер, қаржыны басқару, деректерді талдау.

Ключевые слова: финансовое состояние, бюджет, Туркестанская область, доходы, расходы, дефицит бюджета, профицит бюджета, финансовые активы, кредиты, управление финансами, анализ данных.

Keywords: financial condition, budget, Turkestan region, revenues, expenses, budget deficit, budget surplus, financial assets, loans, financial management, data analysis.

Кіріспе. Жергілікті атқарушы органдардың нақты дербестігі олардың тиісті бюджеттерде ресурстарды жинақтау және аумақтардың қажеттілігіне сәйкес басқару мүмкіндігімен айқындалады. Осыған байланысты өңірлерді қаржылық қолдауды оңтайландыру және тұтастай алғанда бюджетаралық қатынастарды жақсарту демократиялық қағидаттарға негізделген экономикалық реформаларды одан әрі тереңдету мен мемлекетішілікті нығайтудың маңызды шарты болып табылады [1].

Түркістан облысының бюджетін талдау Қазақстанның осы өңірінің экономикалық дамуы мен әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Осы зерттеу өзектілігі, Түркістан облысы бюджетінің 2020 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңдегі негізгі қаржылық көрсеткіштерін талдауға бағытталады. Кірістердің, шығыстардың, бюджет тапшылығының (профицитінің) динамикасын, сондай-ақ қаржы активтері мен кредиттерді пайдалануды қарау бізге осы өңірдегі бюджетті басқарудың қаржылық орнықтылығы мен тиімділігін бағалау болып отыр.

Зерттеудің мақсаты - Түркістан облысы бюджетінің көрсетілген кезеңдегі қаржылық жағдайындағы негізгі үрдістерді анықтау, сондай-ақ қаржы көрсеткіштерінің динамикасына әсер ететін факторларды талдау. Осы мақсатқа жету үшін кірістер, шығыстар, бюджет тапшылығы (профициті), сондай-ақ көрсетілген кезеңдегі әр жыл үшін қаржылық активтер мен несиелерді пайдалану туралы деректер талдау міндеттері шешу көзделеді.

Зерттеу барысында әртүрлі ғылыми әдістерді эмпирикалық, жалпы логикалық жалпылау, жеке ғылыми: салыстыру, монографиялық, кестелік және де тігінен талдау әдістерін қолдану арқылы жүргізіледі. Осы аталған ғылыми әдістерге қысқаша түсіндірме беретін болсақ, Түркістан бюджетін эмпирикалық талдауда заңдылықтарды анықтау, белгілі бір құбылыстардың, процестердің немесе саясаттардың тиімділігін бағалау мақсатында нақты деректерді немесе бақылауларды жинауға және талдауға негізделген. Жалпы логикалық жалпылау, әртүрлі ақпаратты немесе деректерді неғұрлым жалпы немесе жалпыланған қорытындыларға дейін азайту процесінде трендтерді, заңдылықтарды немесе қорытындыларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Кеңінен таралған салыстырмалы талдау бойынша Түркістан бюджетінің екі немесе одан да көп есепті кезеңдегі бухгалтерлік баланстың көрсеткіштерін салыстырады.

Ал, Түркістан бюджетін талдау контекстіндегі монографиялық талдау белгілі бір аумақ немесе аймақ бюджетінің нақты тақырыбына немесе аспектісіне бағытталған зерттеу немесе талдау жүргізуді білдіреді. Түркістан бюджетін талдау жағдайында монографиялық талдау мынадай аспектілерді қамтуы мүмкін:

Бюджет құрылымы: Түркістан бюджетінің кірістері мен шығыстарының құрылымын зерттеу, оның ішінде негізгі секторларға бөлу (мысалы, білім беру, денсаулық сақтау, инфрақұрылым және т.б.). Кірістер мен қаржыландыру көздері: салықтар, алымдар, субсидиялар және т.б. сияқты Түркістан бюджетінің кіріс көздерін талдау, сондай-ақ олардың тұрақтылығы мен тиімділігін бағалау. Шығыстар мен басымдықтар: Түркістан бюджетінен қаражатты жұмсау бағыттарын зерделеу және олардың өңірлік дамудың стратегиялық мақсаттары мен басымдықтарына сәйкестігін бағалау. Қаржылық жоспарлау және басқару: бюджеттік процестің тиімділігін және қаржы ресурстарын пайдалануды қоса алғанда, Түркістанның қаржылық жоспарлау және бюджетті басқару әдістері мен процестерін талдау. Түркістан бюджетін кестелік талдауында деректерді талдайтын және кестелер немесе матрицалар түрінде көрнекі салыстыру, жалпылау және түсіндіру үшін ұсынылады. Соңғы болып тігінен талдауда Түркістан бюджеті бойынша қаржылық есептіліктің жекелеген компоненттері жалпы көлемге немесе 100% қабылданатын базалық көрсеткішке қатысты қарастырылады. Сонымен қатар, жалпы көлемде жеке элементтердің құрылымы мен үлестерін анықтайды.

Әдебиеттік шолу. Жергілікті өзін-өзі басқару бюджеттерін қалыптастыруды зерттеу ғылыми және қолданбалы зерттеулердің тақырыбы болып табылады. Отандық ғалымдар, соның ішінде О.Шиян [2], Қазақстанда төртінші деңгейдегі бюджеттерді енгізу ауылдық аудандардың қаржылық тәуелсіздігін арттыруға ықпал ететініне назар аударады, бұл жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту үшін осы процестің маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, шетелде мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру және жергілікті органдардың қаржылық дербестігі мәселелері де зерттелуде. Мысалы, Е. Кирилюк-Дриджска және Р. Беба Еуропалық Одақтың аймақтық даму қорларын аймақтық бюджеттеу әдісін Польшадағы әлсіз ауылдық жерлерді бағалау және қаржылық қолдау үшін олардың әлеуметтік-экономикалық дамуын теңестіру үшін қолдануды ұсынады [3].

Бюджетті талдау, бюджеттік жүйенің қаржылық мәселелерін, тәуекелдерін, мүмкіндіктері мен перспективаларын анықтау мақсатында кірістер, шығыстар, тапшылықтар, қаржыландыру, қорларға түсімдер және т.б. сияқты бюджеттік көрсеткіштерді зерттеу және бағалау процесі. Бюджетті талдаудың бақылау, жоспарлау, болжау, оңтайландыру, реттеу, бағалау және т.б. сияқты талдау объектісі мен субъектісіне байланысты әртүрлі мақсаттары мен міндеттері көрсеткен [4]. Бюджетті талдау әр түрлі деңгейде жүргізілуі мүмкін: республикалық, аймақтық, муниципалдық, ұйымдастырушылық немесе жеке. Бюджетті талдау факторлық, көлденең, тік, салыстырмалы, коэффициент, динамикалық және т.б. сияқты әртүрлі әдістерді қолдануға негізделген [5]. Қазақстандық авторлар көрсеткіштер, индекстер және коэффициенттер жүйесін пайдалануға негізделген мемлекеттік бюджетті талдауға кешенді тәсілді ұсынған [6,7]. Осылайша, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін талдау Түркістан облысы бюджетінің қаржылық жағдайы туралы болашақта қаржыны басқаруды жақсарту, қаржылық жай-күйін зерттеу өңірдің ағымдағы проблемалары мен әлеуетін айқындау үшін, сондай-ақ орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуды қамтамасыз ету мақсатында қаржыны басқарудың тиімді стратегияларын әзірлеу облыстың экономикалық өсуіне ықпал етеді.

Негізгі бөлім. Бюджеттің талдануы өңірдің экономикалық тұрақтылығы мен әлеуметтік дамуының негізгі көрсеткіші болып табылады. Экономикалық тұрақсыздық немесе макроэкономикалық саясаттағы өзгерістер кезеңінде аймақтық бюджеттердің қаржылық

көрсеткіштерін талдау және бағалау өте маңызды. Түркістан облысы бюджетінің 2020-2023 жылдар кезеңіндегі қаржылық жағдайын талдау бойынша зерттеу жүргізіледі. Облыстың қаржылық жағдайына әсер ететін негізгі тенденцияларды анықтау, сондай-ақ болашақта қаржыны басқаруды жақсарту бойынша ұсыныстарды беру бойынша зерттеу мақсатты айқындалады.

Кірістердің, шығыстардың, бюджет тапшылығының (профицитінің) динамикасын, сондай-ақ қаржы активтері мен кредиттерді пайдалануды талдау бізге Түркістан облысы бюджетінің ағымдағы жағдайын жақсырақ түсінуге және оны жақсарту үшін әлеуетті бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді [7,8].

Кесте 1

Түркістан облысы бюджетінің 2020-2023 жылдар кезеңіндегі кіріс көздерінің арақатынасы, (%)^{*}

Атауы	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
I. КІРІСТЕР	100,0	100,0	100,0	100,0
Салық түсімдері	9,47	10,80	10,30	11,01
корпоративтік табыс салығы	0,68	1,25	0,92	0,92
жеке табыс салығы	3,47	3,97	4,24	4,37
әлеуметтік салық	3,02	3,35	3,28	3,39
акциздер	0,05	0,04	0,04	0,03
Салықтық емес түсімдер	0,91	1,19	1,19	1,24
Негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер	0,52	1,56	3,51	1,45
Трансферттер түсімдері	89,14	86,45	85,11	86,29

^{*}[7,8] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырған

2020 жылдан 2023 жылға дейін Түркістан облысы бюджетінің кірістеріндегі өзгерістерді және олардың ықтимал себептерін кестеден алынған мәліметтер негізінде төмендегідей талдау жасалды.

1. Салық түсімдері:

Жалпы, салық түсімдерінің үлесі 2020 жылғы 9,47%-дан 2023 жылы 11,01%-ға дейін ұлғайды. Оның ішінде, корпоративтік табыс салығы 2020 жылы 0,68%-дан 2023 жылы 0,92%-ға дейін өсті. Бұл корпоративті кәсіпорындар үшін кірістің өсуін немесе салық ставкасын көтерген салық заңнамасындағы өзгерістерді көрсетеді.

Жеке табыс салығы да 2020 жылы 3,47%-дан 2023 жылы 4,37%-ға дейін өсті. Бұл халықтың жалақысы мен кірісінің өсуінен немесе салық базасындағы өзгерістерден туындайды.

Әлеуметтік салық сонымен қатар 2020 жылғы 3,02%-дан 2023 жылы 3,39%-ға дейін өсті, бұл жұмыс істейтін халықтың көбеюіне немесе әлеуметтік салық ставкаларының өзгеруіне байланысты болып отыр.

Акциздерден түсетін кірістердің үлесі 2020 жылғы 0,05%-дан 2023 жылы 0,03%-ға дейін қысқарды. Бұл тұтынушылардың мінез-құлқындағы немесе салық саясатындағы өзгерістер әсер етеді.

2. Салықтық емес түсімдер:

Салықтық емес түсімдердің үлесі кезең ішінде салыстырмалы түрде тұрақты болып, жалпы табыстың шамамен 1-1,24% құрады. Бұл қызметтер үшін төлемдер немесе алымдар сияқты салықтық емес түсімдердің тұрақты көздерін көрсетеді.

3. Негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер:

Бұл кіріс көзінің үлесі 2020 жылы 0,52%-дан 2022 жылы 3,51%-ға дейін айтарлықтай өзгереді, бірақ 2023 жылы қайтадан 1,45%-ға дейін төмендейді. Бұл ірі активтерді сатумен немесе инвестициялық белсенділікпен байланысты десек болады.

4. Трансферттер түсімдері:

Трансферттер түсімдерінің үлесі бюджет кірісінің басым бөлігін құрайды және кезең ішінде 85-89% шегінде салыстырмалы түрде тұрақты болып қалады. Бұл орталық үкіметтен немесе басқа көздерден тұрақты бюджетті қаржыландыруды көрсетуде.

Түркістан облысы бюджетінің 2020-2023 жылдар кезеңіндегі кірістер динамикасы талданатын кезең ішінде жалпы кірістердің тұрақты өсуін көрсетеді. Корпоративтік, жеке табыс салығы және

әлеуметтік салықты қоса алғанда, салық түсімдері салық төлеушілер базасының кеңеюіне немесе салық ставкаларының өзгеруіне байланысты тұрақты өсуді көрсетеді[7,8].

Бюджетті басқаруды жақсартуға арналған ұсыныстарға кірістерді әртараптандыру, кәсіпкерлік пен инвестицияларды ынталандыру, трансферттерді тиімді пайдалану, шығындарды оңтайландыру, қаржылық ашықтықты арттыру және тәуекелдерді басқару кіреді. Бұл шаралар аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын және бюджеттік ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге көмектеседі[9].

Кесте 2

Түркістан облысының 2020-2023 жылдар кезеңіндегі бюджет шығындарының арақатынасы, (%)*

Атауы	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
II. Шығындар	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер	5,45	2,79	2,78	2,84
2. Қорғаныс	0,32	0,36	0,17	0,54
3. Қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, құқықтық, сот, қылмыстық-атқару қызметі	1,23	1,61	2,25	1,52
4. Білім	39,65	44,79	47,11	50,83
5. Денсаулық сақтау	2,04	2,68	2,01	2,20
6. Әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру	5,81	5,10	5,29	5,51
7. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық	16,18	15,72	12,76	11,79
8. Мәдениет, спорт, туризм және ақпараттық кеңістік	4,21	4,55	4,72	4,06
9. Отын-энергетика кешені және жер қойнауын пайдалану	2,11	1,72	2,61	1,93
10. Ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғау, жер қатынастары	7,04	5,98	5,06	5,20
11. Өнеркәсіп, сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі	1,72	0,37	0,35	0,34
12. Көлік және коммуникация	5,74	3,65	4,81	4,34
13. Басқалар	6,21	10,10	8,33	7,64
14. Қарызға қызмет көрсету	0,05	0,55	0,72	0,59
15. Трансферттер	2,25	0,03	1,08	0,60

* [7,8] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырған

Жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер: 2020 жылы жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтерге жұмсалған шығындар 47 717 млн теңгені құрады, бұл бюджеттің жалпы шығындарының 5,45% құрайды. Кейінгі жылдары бұл шығындар 2,84%-ға дейін төмендеді, мұның төмендеу себебі, мемлекеттік қызмет көрсету жүйесіндегі шығындарды оңтайландыру немесе реформаларды қайта қарау болып отыр.

Қорғаныс: қорғаныс шығындары 2020 жылы 2 819 млн теңгені құрады, бұл бюджеттің жалпы шығындарының 0,32% құрайды. 2023 жылы бұл шығыстар едәуір ұлғайып, 7 116 млн теңгеге жетті, бұл әскери шығыстардың ұлғаюына немесе өңірдің қорғаныс қабілетін нығайтуға байланысты. Қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, құқықтық, сот, қылмыстық-атқару қызметі: қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік шығындарына құқық қорғау органдары мен сот жүйесіне шығындар кіреді. Бұл шығындар 2020 жылдан 2023 жылға дейін артқан. Құқық қорғау қызметіне сұраныстың артуына немесе қылмыстардың көбеюі әсер етуі мүмкін.

Білім: білім беру шығындары бюджеттің едәуір бөлігін құрайды, әр жылы 50% - дан асады. Бұл оқушылар санының үнемі өсуіне, білім беру мекемелерін жаңарту қажеттілігіне немесе мұғалімдер мен басқа қызметкерлердің жалақысының өсуіне алып келіп тұр.

Денсаулық сақтау: денсаулық сақтау шығындары да айтарлықтай болып қала береді, дегенмен 2023 жылға қарай төмендеді. Бұл әртүрлі факторларға, соның ішінде медициналық саясаттағы өзгерістерге, ресурстарды пайдалану тиімділігіне және демографиялық жағдайдың әсері бар.

Әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру: әлеуметтік саланың шығындары да кезең ішінде артады. Бұл зейнетақыларды, жәрдемақыларды және басқа да әлеуметтік төлемдерді қоса алғанда, әлеуметтік қолдау қажеттілігінің артуынан деп тұжырымдауға болады. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық: тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық шығындары да кезең ішінде тұрақты болып қалады және халықты тұрғын үймен және коммуналдық қызметтермен қамтамасыз етумен болып келеді. Мәдениет, спорт, туризм және ақпараттық кеңістік: бұл шығындар салыстырмалы түрде тұрақты деңгейде қалады, мүмкін аймақтағы мәдениетті, спортты және туризмді дамытудағы басымдықтарды көрсетеді. Отын-энергетика кешені және жер қойнауын пайдалану: осы саладағы шығындар ауытқуларға бейім, бұл энергия ресурстары бағасының өзгеруіне және энергетикалық инфрақұрылымды дамытуға инвестициялардың әсерінен депте талдауымызға болады. Ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғау, жер қатынастары: бұл шығындар аймақтағы ауыл шаруашылығы мен қоршаған ортаны қорғаудың маңыздылығын көрсете алады. Өнеркәсіп, сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі: бұл шығындар айтарлықтай болғанымен, басқа шығындар баптарымен салыстырғанда салыстырмалы түрде азырақ екені көрініп тұр. Олардың өзгеруі әртүрлі факторларға, соның ішінде құрылыс қарқыны мен өнеркәсіптің дамуына байланысты. Көлік және коммуникация: Көлік және коммуникация шығындары да айтарлықтай деңгейде қалады және аймақтың көлік және коммуникация инфрақұрылымын дамытуға инвестицияларды көрсете алады.

Басқалары: бұл шығындар басқа санаттарға сәйкес келмейтін шығындардың басқа санаттарын қамтиды. Олардың өзгеруі жаңа бағдарламалар мен бастамаларды қаржыландыруға, инфляцияның өсуіне, салық заңнамасындағы өзгерістерге және басқа факторлардан болып келеді.

Қарызға қызмет көрсету: бұл сектор кезеңнің басында шығындардың өсуін көрсетеді, содан кейін аздап төмендейді. Бұл әртүрлі жобалар мен бағдарламаларды қаржыландыру үшін қарыз алу көлемінің ұлғаюына, сондай-ақ несиелеу шарттарын қайта қарау осыны дәлелдегеней болып отыр.

Трансферттер: трансферттік шығындар кезең ішінде айтарлықтай ауытқуларды көрсетеді. Бұл әлеуметтік қолдау жүйесіндегі өзгерістерге, субсидиялар мен жәрдемақыларды төлеуге, сондай-ақ бюджет қаражатын экономиканың әртүрлі өңірлері мен секторлары арасында қайта бөлістірілуде.

Сонымен, Түркістан облысының қарастырылып отырған кезеңдегі бюджет шығындарының динамикасын түсінуге және экономиканың әртүрлі секторлары мен әлеуметтік саладағы шығындардың өзгеруіне әсер ететін негізгі трендтер мен факторларды анықтауға көмектеседі.

Осы өзгерістерді талдай отырып, бюджеттік жоспарлаудың әртүрлі стратегиялары мен аймақтағы өзгертін әлеуметтік-экономикалық жағдайларға реакциялар туралы болжам жасауға болады. 2-кесте бойынша Түркістан облысы бюджетінің 2020 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңдегі шығындары туралы деректерді білдіреді. Жалпы шығындар 2020 жылы 875 480 млн.теңгеден басталып, 2023 жылы 1 324 233 млн.теңгеге жетіп, жыл сайын артып келе жатқаны байқалды.

Шығындар санаттары бойынша ең үлкен үлес білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік көмек шығындары болып отыр. Білім беру шығындары 2020 жылы 346 912 млн.теңгеден 2023 жылы 673 753 млн.теңгеге дейін артты, бұл 94,46%-ға ұлғайды. Денсаулық сақтау саласына жұмсалатын шығындар да осы кезеңде айтарлықтай өссе, 2020 жылы 17 813 млн.теңгеден 2023 жылы 29 126 млн.теңгеге дейін, бұл 63,19%-ға көбейді. Әлеуметтік көмек пен әлеуметтік қамсыздандыруға жұмсалған шығыстар да 2020 жылы 50 892 млн.теңгеден 73 105 млн.теңгеге дейін көбейсе, ал 2023 жылы 43,64% - ға ұлғайды[8].

Бюджетті басқаруды жақсарту және қаражаттың тиімдірек жұмсалуды қамтамасыз ету мақсатында әр санат бойынша шығындарға неғұрлым егжей-тегжейлі талдау жүргізу және шығындарды қысқарту немесе шығыстардың тиімділігін арттыру үшін әлеуетті салаларды анықтау ұсынылады. Стратегиялық мақсаттарға сәйкес келуін және максималды әлеуметтік-экономикалық нәтижеге қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін бюджеттен қаржыландырылатын бағдарламалар мен жобалардың нәтижелерін бақылауға және бағалауға көбірек көңіл бөлу керек[10].

Сонымен қатар, бюджет қаражатын неғұрлым ашық және жауапты пайдалануды қамтамасыз ету, сондай-ақ өңірдің қаржысын тиімді және жауапты басқаруды қамтамасыз ету үшін бақылау және есеп беру тетіктерін жақсартуды қажет етеді.

3-кесте бойынша, Түркістан облысында 2020-2023 жылдар аралығындағы таза бюджеттік кредиттеу туралы деректерді ұсынады. Осы кезеңде таза бюджеттік кредиттеудің жалпы сомасы 2020 жылы 3 498 млн.теңгеден бастап 2023 жылы 27 583 млн.теңгеге жеткені байқалады. Таза бюджеттік кредиттеудің құрамдас бөліктерін егжей-тегжейлі қарастыра отырып, бюджеттік кредиттердің сомасы да 2020 жылы 7 821 млн.теңгеден 2023 жылы 33 002 млн.теңгеге дейін айтарлықтай ұлғайғанын көруге болады. Бұл облыстың қаржылық қажеттіліктерінің артуын және оның шығындарды жабу үшін бюджеттік несиелеуге тәуелділігін көрсетеді. Сонымен қатар, бюджеттік кредиттерді өтеу сомасы 2020 жылы 4 324 млн.теңгеден 2023 жылы 5 418 млн.теңгеге дейін көтерілді. Бұл облыс өзінің борыштық міндеттемелерін белсенді түрде төлейтіндігін көрсетеді, алайда бюджеттік несиелердің жалпы сомасының өсуін ескере отырып, қарызды неғұрлым стратегиялық басқару және оның көлемін азайту шаралары талап етілуі мүмкін.

Кесте 3

Түркістан облысындағы 2020-2023 жылдар кезеңіндегі таза бюджеттік кредиттеу динамикасы, (млн. теңге)*

Атауы	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
III. ТАЗА БЮДЖЕТТІК КРЕДИТТЕУ	3 498	5 300	7 408	27 583
Бюджеттік кредиттер	7 821	15 735	9 561	33 002
Бюджеттік кредиттерді өтеу	4 324	10 435	2 153	5 418

* [7,8] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырған

2020-2023 жылдар аралығындағы таза бюджеттік кредиттеудің пайыздық өзгерісі шамамен 688,1% құрады, бұл айтарлықтай өсім болып табылады және облыста бюджетті қаржыландыру мен басқарудың неғұрлым тиімді тәсілдерін қарастыру қажеттігін көрсетеді.

2020-2023 жылдар кезеңінде Түркістан облысындағы таза бюджеттік кредиттеу туралы деректерді талдаудан облыс қосымша қаржыландыруға қажеттіліктің едәуір ұлғаюына тап болғаны айқын болып отыр, бұл осы кезең ішінде таза бюджеттік кредиттеудің өсуінен көрінеді. Бюджеттік кредиттердің жалпы сомасының және бюджеттік кредиттерді өтеу сомасының ұлғаюы Облыстың қаржылық қажеттіліктерінің өсуін, сондай-ақ оның борыштық міндеттемелерін белсенді өтеуге ұмтылысын көрсетеді.

Алайда, таза бюджеттік несиелендірудің мұндай айтарлықтай өсуі қаржылық проблемаларды немесе қаржыны тиімді басқарудың жетіспеушілігін де көрсетуі мүмкін. Осыны ескере отырып, бюджеттік несиеге тәуелділікті азайту және аймақтың тұрақты қаржылық жағдайын қамтамасыз ету үшін қаржылық менеджментті жақсарту стратегияларын қарастыруға болады. Ұсыныстарға қосымша несиелеу қажеттілігін азайту, шығындарды үнемдеу мен оңтайландыруды ынталандыру және инвестицияларды тарту немесе жергілікті экономиканы дамыту сияқты баламалы қаржыландыру көздерін іздеу мақсатында бюджетті қатаң жоспарлау кіреді.

Сонымен қатар, қарызды тиімді басқаруды және қаржылық тәртіпті сақтауды қамтамасыз ету үшін қаржы ағындарын бақылау және бақылау тетіктерін әзірлеу және енгізу маңызды. Сондай-ақ бюджет қаражатын пайдалану тиімділігіне талдау жүргізу және шығыстарды оңтайландыру және бюджеттік инвестициялардың тиімділігін арттыру үшін қаржыландырылатын жобалардың нәтижелерін бағалау қажет.

Кесте 4

2020-2023 жылдар кезеңінде Түркістан облысындағы қаржы активтерімен операциялар бойынша сальдо динамикасы, (млн. теңге)*

Атауы	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
IV. ҚАРЖЫ АКТИВТЕРІМЕН ОПЕРАЦИЯЛАР БОЙЫНША САЛЬДО	1 334	566	155	1 158
Қаржы активтерін сатып алу	1 337	750	204	1 303
Мемлекеттің қаржы активтерін сатудан түсетін түсімдер	3	183	49	145

* [7,8] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырған

4-кестенің деректерін талдаудан, Түркістан облысындағы 2020 жылдан 2023 жылға дейінгі Қаржы активтерімен операциялар бойынша сальдо көп бағытты динамиканы көрсететінін көруге болады. 2020 жылы сальдо 1 334 млн. теңгені, содан кейін 2021 жылы 566 млн.теңгеге дейін айтарлықтай төмендеді. Алайда, 2022 жылы 155 млн.теңгеге дейін күрт құлдырау орын алды, содан кейін сальдо қайтадан ұлғайып, 2023 жылы 1 158 млн.теңгеге жеттіп отыр. Бұл ретте қаржы активтерін сатып алу 2020 жылғы 1 337 млн.теңгеден 2022 жылы 204 млн.теңгеге дейін төмендеді, бірақ кейін 2023 жылы 1 303 млн.теңгеге дейін айтарлықтай жоғарлады.

Мемлекеттің қаржылық активтерін сатудан түсетін түсімдер 2020 жылы аз мөлшерде басталып, 2021 жылы шарықтау шегіне жетіп, содан кейін 2023 жылға қарай қайтадан төмендейтін құбылмалы динамиканы көрсетті. Қарастырылып отырған кезеңдегі Қаржылық активтермен операциялар бойынша сальдоньң пайыздық өзгеруі біркелкі емес және мұндай ауытқулардың себептерін анықтау және қаржылық тұрақтылық пен бюджетті тиімді басқаруды қамтамасыз ету үшін қаржылық активтерді басқарудың тиісті стратегияларын әзірлеу үшін қосымша талдауды қажет етеді.

2020-2023 жылдар кезеңіндегі Түркістан облысындағы Қаржы активтерімен операциялар бойынша сальдо динамикасы туралы деректерді талдаудан бұл операциялар кезең ішінде елеулі ауытқуларға ұшырайтыны анық. Қаржылық активтерді сатып алу және сату әр түрлі болады, бұл жалпы сальдоға әсер етеді. Әсіресе, 2022 жылы сальдо күрт төмендеген кездегі өзгерістер байқалады.

Тұрақтылық пен қаржыны тиімді басқаруды қамтамасыз ету үшін сальдоньң ауытқу себептерін тереңірек талдау ұсынылады. Бұл Қаржылық активтермен операциялардың динамикасына ең көп әсер ететін факторларды анықтауға және оларды басқару Стратегияларын жасауға көмектеседі. Жалпы ықтимал тәуекелдерді уақытылы анықтау және оларды азайту бойынша шаралар қабылдау үшін Қаржылық активтермен операцияларды бақылау және бақылау тетіктерін күшейту қажет. Бұл деректерді талдау және нарық жағдайларын болжау процестерін жақсартуды қамтиды. Сондай-ақ, қаржылық активтерді басқаруға жауапты қызметкерлердің біліктілігін арттыруға назар аудару керек, осылайша олар қаржы нарықтарындағы өзгерістерге тиімді жауап беруге және негізделген шешімдер қабылдауға дайын болады. Соңында, сыртқы ортаның өзгеруіне тиімді бейімделуге және аймақтың қаржылық тұрақтылығы үшін ықтимал тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік беретін қаржылық активтерді басқарудың икемді және бейімделгіш стратегияларын әзірлеу ұсынылады.

Кесте 5

2020-2023 жылдар кезеңінде Түркістан облысындағы бюджет тапшылығының (профицитінің) динамикасы, (млн. теңге)*

Атауы	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
V. Бюджет тапшылығы	- 93 520	- 64 461	- 6 264	2 411

**[7,8] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырған*

Ұсынылған деректерден 2020 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңде Түркістан облысы бюджет тапшылығымен ауыспалы жағдайды бастан өткергені анық. 2020 жылы тапшылық 93 520 млн.теңгені, 2021 жылы 64 461 млн.теңгеге дейін және 2022 жылы 6 264 млн.теңгеге дейін қысқарды. Алайда, 2023 жылы жағдай профицитке өзгеріп, 2 411 млн.теңгеге жеткен. Осы кезеңдегі бюджет тапшылығының пайыздық өзгеруі айтарлықтай ауытқуларды көрсетеді. 2023 жылы тапшылықтан профицитке көшу Облыстың қаржылық жағдайының айтарлықтай жақсаруын білдіреді. Бұл динамиканы талдау бюджет тапшылығына әсер ететін факторларды қосымша зерттеу және қаржыны басқарудың тиісті стратегияларын әзірлеу қажеттілігін білдіреді. Мұндай ауытқулардың себептері экономикалық белсенділіктің, бюджеттің шығыстары мен кірістерінің өзгеруін, сондай-ақ жергілікті және әлемдік деңгейдегі саяси және экономикалық жағдайға байланысты факторларды қамтиды. Осы деректерді ескере отырып, бюджет тапшылығының келешектегі жағымсыз салдарын азайту үшін шығыстарды бақылау мен кірістерді ұлғайтуды, сондай-ақ ұзақ мерзімді бюджеттік жоспарлау стратегияларын әзірлеуді қоса алғанда, бюджетті тұрақтандыру жөніндегі шараларды күшейту ұсынылады. Жоғарыдағы Түркістан облысында бюджет тапшылығын ішкі қаржыландыру қарастырылып отырған кезеңде күрделі серпінге ие

екенін көрсетеді. 2020 жылы тапшылықты қаржыландыру үшін 93 520 млн.теңге пайдаланылды, бұл өте қомақты соманы көрсетіп тұр. Содан кейін тапшылықты ішкі қаржыландыру сомасы 2021 жылы 65 377 млн.теңгеге дейін ұлғайды, бірақ 2022 жылы 9 078 млн.теңгеге дейін қысқарды және 2023 жылы теріс болды (-2 411 млн. теңге). Тапшылықты ішкі қаржыландыру түсімдер мен өтеулерді қамтиды. Түсімдер 2020 жылы 97 405 млн.теңгеден 2021 жылы 100 872 млн.теңгеге дейін ұлғайды, содан кейін 2022 жылы 35 997 млн.теңгеге дейін айтарлықтай өсті, бірақ 2023 жылы өтеуден төмен болып, 49 691 млн.теңгені құрады. Өтеу 2020 жылы 3 886 млн.теңгеден 2021 жылы 35 495 млн.теңгеге, 2022 жылы 26 919 млн.теңгеге және 2023 жылы 52 103 млн.теңгеге, яғни түсімдерден асып түсті десек болады. Бұл деректер саладағы қаржылық жағдайдың күрделілігін және бюджетті басқарудың тиімді стратегияларын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Мұндай стратегияларға кірістерді ұлғайту, шығындарды азайту, қаржыландыру құрылымын оңтайландыру және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және ұзақ мерзімді қаржылық тәуекелдерді басқару үшін қаржыландыру көздерін әртараптандыру кіруі мүмкін.

Қорытынды. Сонымен, Түркістан облысының 2020-2023 жылдар кезеңіндегі бюджетін талдау барысында келесі нәтижеге қол жеткізілді:

Біріншіден, облыстың бюджеті қарастырылып отырған кезеңде айтарлықтай ауытқуларға ұшырағанына көз жеткіздік. Бұл кірістер мен шығыстардың динамикасында, бюджет тапшылығында, сондай-ақ қаржылық активтер мен несиелерді пайдалануда көрінеді.

Екіншіден, кірістер мен түсімдер сияқты кейбір көрсеткіштер кезең ішінде тұрақты өсуді көрсетті, бұл аймақтың экономикалық белсенділігі мен кірістілігінің өсуін көрсетіп отыр.

Үшіншіден, бюджет тапшылығы және тапшылықты қаржыландыру қаржылық басқарудың негізгі аспектілері болып шықты. Бұл көрсеткіштердің өзгергіштігі қаржылық тұрақсыздықтың немесе, керісінше, басқарушылық тиімділіктің көрсеткіші болады. Қаржылық активтер мен несиелерді пайдалануды талдау аймақ өзінің қажеттіліктерін қаржыландыру үшін ішкі ресурстарды белсенді пайдаланды, сыртқы қаржыландыру мен несиеге жүгіну қажеттілігіне тап болды деген қорытынды айқындалды.

Осының бәрінен Түркістан облысының қаржы басқармасы қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету, ресурстарды тиімді пайдалану және ұзақ мерзімді қаржылық тәуекелдерді басқару үшін мұқият талдау мен стратегияларды әзірлеуді талап етеді. Тұрақты дамуға қол жеткізу және облыс пен оның тұрғындарының әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін кірістерді ұлғайту, шығыстарды қысқарту және бюджетті басқаруды оңтайландыру жөніндегі шараларға көбірек көңіл бөлу қажет деген ұсыныс түйінделді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джарикбаева Д.Т. Резервы укрепления самостоятельности местных бюджетов в Казахстане // Вестник университета «Туран» научный журнал. - 2014. - С. 128-135.
2. Шиян О.В. Развитие местного самоуправления в Казахстане: анализ бюджетов четвертого уровня // Справочник бюджетов четвертого уровня. – Казахстан, Алматы: Transparency Kazakhstan. - 2020. - Т.2. – 1433 с.
3. Ewa Kiryluk-Dryjska, Patrycja Beba. Region-specific budgeting of rural development funds // An application study Faculty of Economics and Social Sciences Poznań University of Life Sciences. - 2018. – P. 126-134.
4. Коротина Н.Ю. Методика анализа финансового состояния бюджетов муниципальных образований // Финансовая аналитика: проблемы и решения. -2014. - №20. - С. 36-47.
5. Гориславская Н.В., Дербенева Е.Н. Содержание, цель и задачи анализа финансового состояния бюджетных учреждений с учетом особенностей их хозяйственной деятельности // Российский экономический интернет-журнал. -2019. - №2. - С. 25-25.
6. Исмаилова Р.А., Мусина А.А. Анализ и оценка бюджета четвертого уровня в Туркестанской области // Институциональный репозиторий Академии Государственного управления. - 2022. - С. 239-246.
7. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы N 95-IV Бюджет Кодексі. [[Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
8. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі. 01.01.2024ж. Статистикалық бюллетень. [[Электронды ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket>

9. Picchio M., Santolini, R. Fiscal rules and budget forecast errors of Italian municipalities // *European Journal of Political Economy*. - 2020. - №64. -101921.

10. Rivera J., Milani K. Budgeting for International Operations: Impact on and Integration with Strategic Planning // *Management Accounting Quarterly*. - 2011. -№ 12(4).- P. 46-52

REFERENCES

1. Dzharikbaeva D.T. Rezervy ukreplenija samostojatel'nosti mestnyh bjudzhetov v Kazahstane [Reserves for strengthening the independence of local budgets in Kazakhstan] // *Vestnik universiteta «Turan» nauchnyj zhurnal*. - 2014. - S. 128-135. [in Russian].

2. Shijan O.V. Razvitie mestnogo samoupravlenija v Kazahstane: analiz bjudzhetov chetvertogo urovnja [Development of local self-government in Kazakhstan: analysis of budgets of the fourth level] // *Spravochnik bjudzhetov chetvertogo urovnja*. – Kazakhstan, Almaty: Transparency Kazakhstan. - 2020. - T.2. – 1433 s. [in Russian].

3. Ewa Kiryluk-Dryjska, Patrycja Beba. Region-specific budgeting of rural development funds // *An application study Faculty of Economics and Social Sciences Poznań University of Life Sciences*. - 2018. – P. 126-134.

4. Korotina N.Ju. Metodika analiza finansovogo sostojanija bjudzhetov municipal'nyh obrazovaniy [Procedure to Assess the Municipal Financial Budgets]// *Finansovaja analitika: problemy i reshenija*. - 2014. - №20. - S. 36-47. [in Russian].

5. Gorislavskaja N.V., Derbeneva E.N. Soderzhanie, cel' i zadachi analiza finansovogo sostojanija bjudzhetnyh uchrezhdenij s uchetom osobennostej ih hozjajstvennoj dejatel'nosti [The content, purpose and objectives of the analysis of the financial condition of budgetary institutions, taking into account the specifics of their economic activities] // *Rossijskij jekonomicheskij internet-zhurnal*. - 2019. - №2. - S. 25-25. [in Russian].

6. Ismailova R.A., Musina A.A. Analiz i ocenka bjudzheta chetvertogo urovnja v Turkestanskoj oblasti [Analysis and evaluation of the fourth-level budget in the Turkestan region] // *Institucional'nyj repozitorij Akademii Gosudarstvennogo upravlenija*. - 2022. - S. 239-246. [in Russian].

7. Kazakstan Respublikasynyn 2008 zhylyg 4 zheltksandagy N 95-IV Bjudzhet Kodeksi [Budget Code of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2008 No. 95-IV] [Eelektrondy resurs] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

8. Kazakstan Respubikasy Karzhy ministrliги. 01.01.2024zh. Statistikalыk bjulleten' [Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. Statistical Bulletin of 01.01.2024.] [Eelektrondy resurs] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/> [in Kazakh].

9. Picchio M., Santolini R. Fiscal rules and budget forecast errors of Italian municipalities // *European Journal of Political Economy*. - 2020. - №64.

10. Rivera J., & Milani K. Budgeting for International Operations: Impact on and Integration with Strategic Planning // *Management Accounting Quarterly*.- 2011. -№ 12(4).- P. 46-52

Мырзабекқызы Қ., Келесбаев Д.Н., Сатыбалдиева Д.О., Досанов Б.Б.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ 2020-2023 ЖЫЛДАР КЕЗЕҢІНДЕГІ БЮДЖЕТІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Андатпа

Осы зерттеу жұмысында Түркістан облысы бюджетінің 2020-2023 жылдар кезеңіндегі талдануы жүргізіледі. Негізгі назар кірістер мен шығыстардың динамикасына, сондай-ақ көрсетілген кезеңдегі бюджет тапшылығындағы (профицитіндегі) өзгерістерге аударылады. Бюджеттік операцияларды қаржыландыру үшін қаржылық активтер мен несиелерді пайдалану қарастырылады. Деректерді талдауда Түркістан облысының бюджеті алдында тұрған түйінді проблемалар мен сын-тегеуріндерді бөліп көрсетуге, сондай-ақ қаржылық жағдайды жақсарту және өнімді тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін әлеуетті стратегиялар мен шараларды айқындауға мүмкіндік береді. Жұмыста Түркістан облысы тұрғындарының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатын қамтамасыз ету мақсатында қаржыны тиімді басқару, шығыстарды оңтайландыру және кірістерді ұлғайту қажеттілігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде қаржылық активтер мен несиелерді пайдалануды талдау арқылы аймақ өзінің қажеттіліктерін қаржыландыру үшін ішкі ресурстарды белсенді пайдаланғаны көрсетіліп, сонымен қатар сыртқы қаржыландыру мен несиеге жүгіну қажеттілігіне тап болғандығы

айқындалды. Осы тұрғыдан алғанда, тұрақты дамуға қол жеткізу және Түркістан облысы мен оның тұрғындарының әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін шығыстарды қысқарту, кірістерді ұлғайту және бюджетті басқаруды оңтайландыру жөніндегі шараларға көбірек көңіл бөлу қажет деген ұсыныс беріледі. Сондай-ақ, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету, ресурстарды тиімді пайдалану және ұзақ мерзімді қаржылық тәуекелдерді тиімді басқару үшін мұқият талдау мен стратегиялар әзірлеу талап етіледі.

Мырзабекқызы Қ., Келесбаев Д.Н., Сатыбалдиева Д.О., Досанов Б.Б.

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА БЮДЖЕТА ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ НА 2020-2023 ГГ

Аннотация

В статье рассмотрены анализируется бюджет Туркестанской области на период 2020-2023 годов. Основное внимание уделено динамике доходов и расходов, а также изменению дефицита (профицита) бюджета за указанный период. Рассматривается использование финансовых средств и кредитов для финансирования бюджетных операций. Анализ данных позволяет выделить ключевые проблемы и задачи, стоящие перед бюджетом Туркестанской области, а также определить потенциальные стратегии и меры по улучшению финансового положения и обеспечению устойчивого развития региона. В целях обеспечения социально-экономического благополучия жителей Туркестанской области в работе показана необходимость эффективного управления финансами, оптимизации расходов и увеличения доходов. В результате исследования путем анализа использования финансовых средств и кредитов показано, что регион активно использует внутренние ресурсы для финансирования своих нужд, а также определено, что он сталкивается с необходимостью обращения за внешним финансированием и кредиты. Поэтому предлагается уделять больше внимания мерам по сокращению расходов, увеличению доходов и оптимизации управления бюджетом в целях достижения устойчивого развития и обеспечения благополучия Туркестанской области и ее жителей. Это также требует тщательного анализа и разработки стратегий для обеспечения финансовой стабильности, эффективного использования ресурсов и эффективного управления долгосрочными финансовыми рисками.

Myrzabekkyzy K., Kelesbayev D., Satybaldiyeva D., Dosanov B.

ANALYSIS AND EVALUATION OF THE BUDGET OF TURKESTAN REGION FOR 2020-2023

Annotation

The article analyzes the budget of the Turkestan region for the period 2020-2023. The main attention is paid to the dynamics of revenues and expenditures, as well as changes in the budget deficit (surplus) for the specified period. The use of financial resources and loans to finance budget operations is considered. Data analysis allows us to highlight the key problems and tasks facing the budget of the Turkestan region, as well as to identify potential strategies and measures to improve the financial situation and ensure sustainable development of the region. In order to ensure the socio-economic well-being of residents of the Turkestan region, the work shows the need for effective financial management, optimization of expenses and increase in revenues. As a result of the study, through analysis of the use of financial resources and loans, it is shown that the region is actively using internal resources to finance its needs, and it is also determined that it is faced with the need to seek external financing and loans. Therefore, it is proposed to pay more attention to measures to reduce costs, increase revenues and optimize budget management in order to achieve sustainable development and ensure the well-being of the Turkestan region and its residents. It also requires careful analysis and development of strategies to ensure financial stability, efficient use of resources and effective management of long-term financial risks.